

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.8>

**ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: МОВОТВОРЧИСТЬ ПИСЬМЕННИКА-ІНТЕЛЕКТУАЛІСТА
(ДО 300-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИСЛИТЕЛЯ,
ПЕДАГОГА, ПЕРЕКЛАДАЧА, МУЗИКАНТА)**

**GRIGORY SKOVORODA: LANGUAGE CREATION OF THE WRITER-INTELLECTUAL
(TO THE 300TH ANNIVERSARY OF THE BIRTHDAY OF THE PHILOSOPHER,
TEACHER, TRANSLATOR, MUSICIAN)**

Петрова Озель Л.П.,

orcid.org/0000-0002-5091-7066

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри українознавства і лінгводидактики

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Розвідка присвячена проблемі дослідження складників інтелектуальної різноманітності художньо-філософського дискурсу Григорія Сковороди, виокремленню лексико-семантичних та стилістичних засобів, що засвідчують глибину осмислення найбільш вагомих світоглядних проблем етики, моралі, освіти, життєвих орієнтирів окремої особистості й соціуму, представлених через такі риси сквородинівського стилю як діалогічність та полемічність, книжність та науковість, визначення провідної ролі практики й досвіду.

Інтелектуальні складники образного мислення Григорія Сковороди розглядаються з урахуванням основних положень праць Д. Багалія, С. Єфремова, М. Поповича, А. Єфименка, В. Шинкарука, М. Сулими, І. Іваньо, М. Кашуби, Л. Ушкалова, І. Бетко, В. Білодіда, С. Єрмоленко, М. Торчинського, Т. Александрович, О. Сліпушко, М. Корпанюка, П. Білоуса, Є. Боевої, Г. Бокшань, К. Богатирьової.

Серед засобів репрезентації інтелектуального контексту в дискурсі письменника-філософа найбільш виразними постають власні назви різної класифікаційної приналежності, конкретна й абстрактна лексика, що набуває значення символів, номінації зі сфери музики, освіти й виховання для передачі морально-етичних сентенцій і наративів, формування провідного у творчості мислителя концепту – свободи.

Інтелектуалізм як притаманна рису стилю українського письменника-філософа розглядається на підставі аналізу лексики, що репрезентує складники як раціонально-логічного сприйняття дійсності, так і емоційно-почуттєвого. Серед стилістичних засобів увиразнення художньо-інтелектуального потенціалу текстів провідними визначаються фігури антитези, прийоми риторичного запитання, паралелізму, запитання – відповіді, алегорії.

У статті відзначено внесок українського філософа, педагога, письменника, музиканта в процеси інтелектуальної еволюції української мови, збагачення літературно-художніх та філософських текстів лексичними та стилістичними засобами, що репрезентують світові та етнонаціональні культурні надбання. Мовотворчість письменника-інтелектуала епохи бароко розглядається як підґрунтя для подальшого поглиблення смислової виразності літературно-художніх текстів.

Ключові слова: інтелектуалізм, лексика, семантика, оніми, абстрактна лексика, стилістика, афористичність, діалогізм, етнокulturологія.

The study is devoted to the problem of researching the components of the intellectual diversity of the artistic and philosophical discourse of Hryhoriy Skovoroda, to the identification of lexical-semantic and stylistic means, which testify to the depth of understanding of the most important worldview problems of ethics, morality, education, life orientations of an individual and society, presented through such features of style as dialogicity and polemicism, bookishness and scholarship, recognition of the leading role of practice and experience.

The intellectual components of Hryhoriy Skovoroda's imaginative thinking are considered taking into account the main provisions of the works of D. Bagaliy, S. Efremov, M. Popovich, A. Yefimenko, V. Shinkaruk, M. Sulima, I. Ivanyo, M. Kashuba, L. Ushkalov, I. Betko, V. Bilodida, S. Yermolenko, M. Torchynskoho, T. Alexandrovych, O. Slipushko, M. Korpanyuk, P. Bilous, E. Boeva, G. Bokshan, K. Bogatyreva.

Among the means of representing the intellectual context in the discourse of the writer-philosopher, proper names of various classifications, concrete and abstract vocabulary that acquires the meaning of symbols, nominations from the field of music, education and upbringing for the transmission of moral and ethical maxims and narratives, the formation of leading in creativity, appear the most expressive thinker of the concept of freedom.

Intellectualism as an inherent feature of the style of the Ukrainian writer-philosopher is considered on the basis of the analysis of the vocabulary, which represents the components of both the rational-logical perception of reality and the emotional-sensual one. Among the stylistic means of expressing the artistic and intellectual potential of texts, antithesis figures, rhetorical question techniques, parallelism, question-answer, and allegory are the leading ones.

The article notes the contribution of the Ukrainian philosopher, teacher, writer, and musician to the processes of intellectual evolution of the Ukrainian language, enrichment of literary, artistic and philosophical texts with lexical and stylistic means representing world and ethno-national cultural heritage. The language creativity of the writer-intellectual of the Baroque era is considered as a basis for further deepening the semantic expressiveness of literary and artistic texts.

Key words: intellectualism, vocabulary, semantics, onyms, abstract vocabulary, stylistics, aphorism, dialogism, ethnocultural studies.

Постановка проблеми. Процеси інтелектуальної еволюції української мови засвідчують найперше фольклорні та літературно-художні тексти, у зв'язку з чим у дослідженнях мовних феноменів українського письменства активно функціонують такі поняття, як “інтелектуалізм мовотворчості”, “інтелектуальне поетичне слово” (С. Єрмоленко), “лексика загальноінтелектуального характеру” (Я. Януш), “інтелектуальний пафос мовотворчості” (Л. Ставицька), “загальний процес інтелектуалізації лірики” (В. Моренець), “інтелектуальна еволюція української мови” (Л. Шевченко), “інтелектуалізація української літературної мови” (О. Муромцева) та ін.

Аналіз інтелектуального потенціалу художніх текстів вимагає виокремлення, опису й характеристики лексичного матеріалу, який дає підстави говорити про художнє мовлення як чинник впливу на розум, свідомість, ерудицію читача,

з чим пов'язана потреба окреслення та аналізу лексичних засобів інтелектуальної різноманітності художньо-філософських текстів Григорія Сковороди – українського мислителя епохи бароко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовотворчість українського письменника-інтелектуаліста стала предметом уваги П. Білоуса, Є. Боевої, Г. Бокшань, К. Богатирьової. Філософська та літературна концепції творчості досліджуються в наукових студіях Д. Багалія, С. Єфремова, М. Поповича, А. Єфименка, В. Шинкарука, М. Сулими, Ю. Барабаша, І. Іваньо, М. Кашуби, О. Мишанича, І. Табачникова, Л. Ушкалова, І. Бетко, В. Білодіда, Т. Александрович, О. Сліпушко, А. Колодного, М.Г. Бартоліні, М.Т. Гандзеля, Е. фон Ердман. М.Корпанюк відзначає, що «тип «сковородинівської людини» – шляхетної, високоерудованої,

моральної, працелюбної особистості» опрацьований також в етнопсихологічній науці М. Шлемкевичем, Б. Цимбалістим, І. Мірчуком, Д. Донцовим, І. Рибчиним, О. Кульчицьким, В. Янівим, Г. Ващенком [1, с. 3].

Актуальним напрямом модерної філософської, філологічної і педагогічної думки А. Єрмоленко вважає «неосковородинський діалог», сенс якого полягає «не тільки в здатності слухати й чути одне одного, а й здатності аргументувати, «здатності до публічного застосування розуму», тобто критичного мислення в аргументативному діалозі задля утвердження в суспільстві габітусу розуму» [2, с. 72].

Актуальність розвідки. Наукове висвітлення процесів інтелектуалізації української літературної мови обмежувалося тим, що вчені фіксували інтелектуалізм як характерну ознаку літературних текстів, але системне визначення засобів, які створюють основу мистецького світу Григорія Сковороди як мислителя, письменника, перекладача, музиканта, педагога, оратора-полеміста, потребує комплексного та всебічного аналізу і не втрачає злободенності.

Мета розвідки полягає в систематизації та описі лексичного матеріалу, що складає підґрунтя концептуальних особливостей мовотворчості Григорія Сковороди, однією із провідних ознак якої є інтелектуалізм – орієнтація на глибинне пізнання особистості й світу.

Окресленій меті підпорядковані **завдання:** аналіз основних груп лексики, що впливає на формування інтелектуального збагачення текстів; визначення ролі власних назв, конкретної та абстрактної лексики з символічним, алегоричним та концептуальним значенням на формування провідних характеристик мовотворчості українського філософа.

Виклад основного матеріалу. Філософські погляди Григорія Сковороди базуються на глибокому знанні праць античних філософів (Епікур, Сократ, Катон, Цицерон), як наслідок, мовотворчість українського мислителя актуалізує культуру Стародавньої Греції та Риму, методи й прийоми „сократівського діалогу”, маєтики як мистецтва виявити приховане й глибинне за допомогою низки запитань, позначена сентенціями з античної літератури, переосмислює і по-новому інтерпретує світові сюжети, мотиви й образи. Вживання власних назв різних типів (топонімів, антропонімів, біблійонімів, християнонімів, теонімів) засвідчує культурно-ідентифікаційну та етнорепрезентативну функції; водночас пропріативи є тими лексичними знаками, що виконують функції

сміслового, когнітивного, пізнавального збагачення. За спостереженнями дослідників, «поет і філософ з енциклопедичними обширами, уміло оперує світовими скарбами культури, насичуючи тексти творів унікальними онімними нюансами», а власні назви «відбивають широке коло інтересів, філософську спрямованість його творчості, високі знання у сфері релігії, філософії, сучасної йому науки» [3, с. 79].

Мовотворчість Г. Сковороди репрезентує різні типи онімів античної міфології – *Тантал, Зевс, Юпітер, Софія, Астроя, Геркулес, Венера, Купідон, Мінерва, Аполлон, Меркурій*. Серед імен біблійних персонажів агіоніми *Єремія, Давид, Ісайя, Мойсей, Соломон, Павло, Наум, Авакум, Захарія, Єлисей, Яків, Єзекеїль, Йосиф, Авраам, Лука, Лот, Руф, Юдит, Естер, Сусанна, Маріам, Рахіль, Ревекка, Сара, Анна, Есфір*, які є носіями певних думок, ідей, позицій, наративів, культурологічної інформації, водночас позначають і символізують практичні дії, вчинки, адже, як стверджують дослідники біблійних образів у Григорія Сковороди, дійові особи виступають, як правило, носіями християнських, отже, й моральних цінностей, які автор наслідував сам і намагався прищепити співвітчизникам» [4, с. 127].

Привертає увагу оригінальність переосмислення онімної лексики топонімного маркування, зокрема хоронімів, оронімів, потамонімів, інсулонімів: спостерігаємо випадки слововживань, коли топонім (*Сігор – Цоара / Бела*, назва біблійного пентаполіса, об'єднання міст, де була родюча долина, розташована вздовж нижньої течії Йордану), символізує абстрактне поняття, рису характеру чи морально-етичний наратив:

Непорочність – се Сігор, повір,

А невинність – ось небесний двір.

потребує обізнаності з додатковими культурологічними контекстами:

Бомб се місто не боїться,

Ні підступності, ні стріл.

Хитрих мін не застрашиться,

Ні пожежі, ані стрільб.

У байках Г. Сковорода активно переосмислює фольклорні елементи, використовує місцеві топоніми – *Харків, Кременчук, Бабаї*, а також макротопонімію, зокрема гідроніми *Дунай, Дніпро*, що дозволяє відзначати етнічну специфіку художньої географії у творчості митця, значна частина життєдіяльності якого пов'язана із Слобожанщиною як місцем його народження, активної праці, творчості й останнього спочинку. Дослідниця сквородинівського стилю Є. Боева наголошує на ролі заголовків твору для цілісного розуміння кон-

цепції мовотворчості письменника, резюмуючи, що «сама назва твору стає тим надто важливим ключем до тексту, що обіймає численні асоціації, примушуючи читача раз у раз повертатися до заголовка, щоб повністю зрозуміти смисл ХТ» [5, с. 4]. Спираючись на це твердження, відзначаємо, що в назві збірки «Байки харківські» відтопонімний ад'єктив *харківські* набуває значення не тільки локалізації, визначення місця, а, більшою мірою, символізує особливий тип слобожанського менталітету, дух наукового й практичного пошуку відповідей на глибинні питання, характерний світогляд вільнодумання і свободомислення, непокори й спротиву будь-яким проявам поневолення, що знайшло продовження у творчості Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемівського, плеяди митців Харківської школи романтиків, драматичних творів Марка Кропивницького, вплинуло на подальший літературно-художній процес. Визнаючи Григорія Сковороду «хрещеним батьком» Харківського університету як осередку зародження й розквіту українського романтизму, Л. Ушкалов зокрема відзначає, що «чільне місце барокової традиції в новітній українській культурі, либонь, найліпше може засвідчити творчість Тараса Шевченка, якого називають іноді «духовним учнем Сковороди» [6, с. 208].

Серед лексем-символів простежуємо космогонічні, астральні, анімалістичні, орнітологічні, представлені загальноновживаною лексикою, що в сквородинівських контекстах набувають значення одиниць художньо-філософського сприйняття й осмислення дійсності: *сонце, дерево, листя, коріння, зерно, яблуна, сад, поле, долина, джерело, голова, око, серце, голубка, змії, рай-дуга* тощо. Серед них особливою семантичною значущістю вирізняється флористична лексика, зокрема *дерево* та його *листя, гілки, плоди, коріння* мисляться і вербалізуються як частина космосу, універсуму, через яку простежуються паралелі з життям людини, постулюються практичні поради й настанови для удосконалення й розвитку фізичного та духовного: *Уподібнойся пальмі: чим міцніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійсниться вона догори; Без ядра горіх ніщо, так само як і людина без серця; Що з того, коли листок зовні зелений, та корінь позбавлений життєвого соку?* Через конкретну лексику, що представляє практично-чуттєве сприйняття світу, досвід реального життя, простежуємо тяжіння до абстрактизації, узагальненого, синтетичного мислення, висновків теоретичного характеру («*З видимого пізнавай невидиме*»).

Образ саду досить популярний в українській літературі XVII–XVIII ст.: філософ називав «*Божим садом*» умиротворену душу, порівнював безконечні світи з «*мільйонами садів*», мислив Біблію і духовно багату особистість як чудесний сад: «*Де ж такий чудовий, пишний град? / Сам ти град, коли в душі є сад, / Святому духу храм і град*» («*Чистий можеш бути собою*»). Серед лексем на означення аудіовізуальних характеристик природних ландшафтів чільне місце посідають номінації зі сфери музики й співу як способів духовно-інтелектуального осягнення основоположних основ буття, звідси вживання назв інструментів, різних характеристик співу: «*А коли зійшла денниця, / То прокинулася птиця, / Музика звучить навкруг, / У повітрі шум і рух!*» (Гей поля, поля зелені...), з якими пов'язані контексти світових мотивів, образи міфологій, легенд, переказів: «*Шлють сирени з океану / Пісню солодко-оманну. / Бідне серце, щоб це чути, / Хоче назавжди заснути, / Не сягнувши землю*» («То яка ж та слава нині?...»).

В одному з афоризмів музику мислитель ставить в один ряд із точними, прикладними науками, які відкривають шляхи до глибокого пізнання й постійного вдосконалення: «*Математика, медицина, фізика, механіка, музика зі своїми сестрами — чим глибше їх пізнаємо, тим сильніше палять серце наше голод і спрага*».

Глибину осмислення основ світобудови й місця в ній людини засвідчують контексти, семантичним центром яких постають лексеми на означення стихій (*вода, вогонь, земля, повітря*). Досліджуючи міфологізм мовних засобів Г. Сковороди та Г. Пагутяк, Г. Бокшань доходить висновку, що «у творах мислителя домінує етико-філософська семантика міфологем першостихій, виражена у співвіднесеності з категоріями гріха й любові (вогонь), самопізнання й чистоти (вода), високими устремліннями духу (повітря), подоланням плотських прив'язаностей (земля)» [7, с. 23].

Добір форм словесного вираження Г. Сковороди позначений впливом інтелектуальних надбань усної народної творчості, зокрема прислів'їв та приказок з їх мудрістю і дотепністю, висловленою в лаконічній формі 99 афоризмів як коротких і містких висловів, що в згорненому вигляді розкривають концепції й моделі більш глибоких та розлогих раціонально-логічних та емоційно-почуттєвих рефлексій. Афористичне мислення як зразок інтелектуального стилю мовлення, тобто особливо концентрованої думки, втіленої у відповідне мовне оформлення, що являє собою певний висновок, результат, відкритий

для подальшого осмислення, поглиблення й удосконалення, втілено як у прості синтаксичні конструкції, значимі семантикою конкретизації, опредметнення й візуалізації («*Тінь яблуні не заважає*»), так і більш складних одиниць комунікації, де інтелектуальна наснаженість досягається увиразненням стилістичними фігурами окличних речень («*Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти!*»), риторичних чи проблемних запитань, поглиблених семантикою зіставлення, порівняння, антитези, контрасту («*Хіба не любов усе єднає, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?*»; «*Хіба розумно чинить той, хто, починаючи довгий шлях, в ході не дотримує міри?*»), прийомів запитання-відповіді, що налаштовують на діалогізм, полілогізм і плюралізм («*Чи знаєш ти, яких ліків вживають ужалені скорпіоном? Тим же скорпіоном натирають рану*»), так і більш розгорнені, багатокомпонентні структури, де до висновків абстрактного характеру спостерігаємо приклади з життя, практики, досвіду: «*Як купці вживають застережних заходів, аби у вигляді добрих товаришів не придбати поганих і зіпсутих, так і нам слід якнайретельніше пильнувати, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того — неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене*»; деякі афоризми являють собою невеликого обсягу тексти: «*Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами; як риба в воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Нема його ніде від того, що воно скрізь. Воно схоже до сонячного саява – відхили лише вхід у душу свою*».

Значну частину мовних ландшафтів Сковороди-мислителя формують лексеми на означення інтелектуальної діяльності – освітньої, виховної, дослідницької, пошукової, пізнавально-логічної, раціоналістичної, теоретичної, академічної і практичної, досвідної (**наука, школа, книги, істина, розум, добрий розум, думати, мислити, вчитися, вирішувати, братися, вибирати, шукати, копати, дотримувати міри**), які надають текстам непрямой імперативності, спонукання до активного пізнання, творчості, самовдосконалення, постійного інтелектуального пошуку з метою доброворення: *Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестав вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним; Добрий розум робить легким будь-який спосіб життя; О, коли б змога писати так само багато, як і мислити!; Розум завжди любить до чогось братися, і коли*

він не матиме доброго, тоді звертатиметься до поганого; а також номінації – характеристики емоційно-почуттєвого, кордоцентричного, звичаєвого пізнання світу (**любов, серце, душа, щастя, дружба, звичаї людські, плакати**): *Кому душа болить, тому весь світ плаче; Серце і звичаї людські, а не зовнішні якості мають свідчити за те, хто ти є*. Такий своєрідний художньо-філософський симбіоз раціонально-логічних та емоційно-почуттєвих складників образного мислення, засвідченого в слововживанні й мовленні Григорія Сковороди, витворює неповторний образ інтелектуального стилю письменника-мислителя.

Стилістичні фігури контрасту, антитези, оксиморону, ґрунтовані на використанні антонімічних пар, на основі зіставлення, порівняння протилежних, часом несумісних понять, спонукають до активізації мисленнєвої діяльності, засвідчують оригінальні й несподівані нюансування думки, сприяють переосмисленню традиційних понять, творенню нових уявлень про світ і людину: *Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?*

Висновки й перспективи подальших досліджень. На підставі аналізу основних груп власних назв, конкретної й абстрактної лексики, номінацій зі сфери освіти, педагогіки, філософії, музики відзначаємо потребу подальшого й більш глибокого вивчення засобів репрезентації раціонально-логічних складників образного світу філософа, а також резюмуємо: мовотворчість письменника-мислителя Григорія Сковороди засвідчує інтелектуалізм як провідний складник його стилю, що виявляється в таких характеристиках:

- афористичність і притчевість: «*Собакою бути – це річ непогана, а от даремне брехати на кожного – зле*» («Два пси»), виражена зокрема і в прикінцевих морально-етичних та інтелектуальних висновках байок: «*Розумний чоловік знає, що ганити, а дурний базікає без пуття*»;

- діалогізм, полілогічність, відкритість до дискусії, полемічність, що сприяють залученню широких верств суспільства до процесів комунікації; зокрема А. Єрмоленко наголошує на актуальності й сучасності такого підходу, адже «провідною тенденцією філософії останніх десятиліть є поворот до філософії комунікації: мови й мовлення, діалогу, дискурсу, інтерсуб'єктивності та інтеракції», підґрунтям якої вчений вважає «неосократичний діалог [2, с. 69].

- контрастність, адже мовотворчість репрезентує зіставлення протилежних, іноді антаго-

ністичних думок і позицій, слововживання, що представляє буттєві дихотомії, пошуки шляхів глибокого пізнання й вирішення проблем;

• філософічність і науковість (вчення про три світи, теорія сродної праці знаходять осмислення в більшості творів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корпанюк М. Григорій Сковорода – джерело нашого буття. *Переяславські сквородинівські студії. Збірник наукових праць. Філологія. Філософія. Педагогіка*. Ніжин, 2015. С. 3–5.
2. Ермоленко А.М. Спадщина Г.С. Сковороди і сучасність (до 300-річчя від дня народження). Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 26 лютого 2020 року. *Вісник НАН України*. 2020. № 4. С. 68–72.
3. Боева Є.В. Онімний простір у художньому світовідтворенні Г. Сковороди. *Записки з ономастики*. 2008. № 11. С. 72–80.
4. Александрович Т. Система біблійних образів у творчості Григорія Сковороди. *Літературознавчі обрії*. Вип. 17. С. 126–129.
5. Боева Є.В. Заголовки у творчій спадщині Григорія Сковороди (структурно-семантичний аспект). *Записки з ономастики*. 2005. № 9. С. 3–11.
6. Ушкалов Л.В. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта. 2001. 222 с.
7. Бокшань Г. Міфологеми першостихій у творчості Г. Сковороди та Г. Пагутяк. *Переяславські сквородинівські студії. Збірник наукових праць. Філологія. Філософія. Педагогіка*. Ніжин, 2015. С. 3–11.
8. Борисов В.А. Наукове осмислення української мови як інтелектуальної діяльності людини в ХІХ ст. *Український світ у наукових парадигмах. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Харків : ХІФТ. 2014. Вип. 1. С. 93–100.
9. Торчинський М.М. Етнокультурна знаковість власних назв. *Наукові записки ТНПУ імені В. Гнатюка*. Серія: Мовознавство. 2011. № 1(20). С. 123–130.
10. Шевченко Л. Інтелектуальна еволюція української літературної мови. Київ, 2001. 478 с.